

Тетяна Пронь

МІЖДЕРЖАВНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ ЕТНІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1944–1946)

Міждержавні переміщення населення, зокрема з українсько-польського прикордоння, є складною проблемою Другої світової війни і повоєнного устрою світу. Всебічне дослідження цієї сторінки історії України й Польщі надзвичайно важливе. Без цього пам'ять про війну та складну історію формування сучасних кордонів України та Польщі не може бути повноцінною. Міжнародне визнання нової лінії кордону в період становлення Ялтинсько-Потсдамської міжнародної системи кардинально змінили долю майже півтора мільйона українців і поляків. Фактично їх було примусово переміщено *за етнічною ознакою* за ареал постійного розселення. Український політолог О. Калакура слушно стверджує: “Трагедія обох народів полягає в тому, що, зазнавши найбільших людських і матеріальних втрат (у війні – *Т. П.*), вони опинилися заручниками геополітичного протистояння СРСР і західних держав”¹. Замовчування цієї проблеми призвело до ідеологічних нашарувань та стереотипних суджень.

З огляду на це, актуальним є завдання для науковців України та Польщі, яке сформулювали автори фундаментального дослідження “Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи” Юрій і Віталій Макар, Михайло Горний та Анатолій Салюк: “...віднайдення оцінки нашої спільної минувшини таким чином, щоб вона вибудовувалася на взаємній повазі до обох сторін, що зазнали жертв”² та вчений Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича Фадей Яценюк: “вияснити істину і об’єктивно, без огульних звинувачень розставити справедливі акценти в спірних, надзвичайно складних, а інколи і свідомо заплутаних питаннях історії...”³.

¹ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Калакура. – Київ, 2007. – С. 323–324.

² Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці, 2011. – Т. 1: Дослідження. – С. 6.

³ Яценюк Ф. Макар Юрій, Горний Михайло, Макар Віталій, Салюк Анатолій. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. – Чернівці, 2011. – Т. 1: дослідження. – 880 с. / Ф. Яценюк // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2011. – Т. 14. – С. 256.

Надто болісним було переселення українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя – етнічних українських земель, що залишилися за межами нового кордону СРСР/УРСР (так званою “лінією Керзона”), як і поляків із західних областей України в Польщу. Тому об’єктивне й комплексне висвітлення проблеми сприятиме порозумінню та розв’язанню проблем українсько-польських відносин, породжених Другою світовою війною. В останні десятиліття до цього наполегливо закликають вчені обох країн, зокрема організатори спільної польсько-української міждисциплінарної конференції “Польща–Україна. Спадщина і сучасність”, що відбулася 8–10 жовтня 2009 р. у польському містечку Устка⁴. Спробуємо осмислити цей міграційний процес на прикладі Волинської області.

Першу краєзнавчу розвідку, що стосувалася порушеної проблеми, опублікував у 1998 р. відомий науковець Волинського національного університету ім. Лесі Українки – Олександр Гаврилюк⁵, питання переселення та адаптації українців з Польщі на Волині досліджували також Роман Кабачій, Ростислав та Зінаїда Савич⁶, становище польської національної меншини висвітлювали Валентина Надольська та Володимир Сергійчук⁷.

Проблему переселення/депортації українців і поляків з України в Польщу і навпаки висвітлено в українській та польській історичній літературі, зокрема у працях українських учених В. Бадяка, І. Біласа, Г. Боднар, О. Буцько, Т. Гонтар, М. Горного, Я. Дашкевича, Н. Данилихи, Л. Зашкільняка, Я. Ісаєвича, В. Кіцака, К. Кондратюка, Ю. Крамар, М. Кучерепи, М. Литвина, Ю. Макара, В. Макара, С. Макарчука, Т. Пронь, О. Савчука, А. Салюка, В. Сергійчука, Ю. Сливки, Ю. Сороки, І. Цепенди та багатьох інших. З-поміж значної кількості досліджень польських учених і публіцистів відзначимо праці В. Бонусяка, І. Галагіди, Б. Гальчака, Б. Гука, Р. Дрозда, Є. Місила, Г. Мотики, Я. Пісулінського, С. Стемпеня, Р. Торжецькі, Л. Кулінської, С. Цесельські та ін.

⁴ Інформаційний лист міжнародної міждисциплінарної наукової конференції “Польща–Україна. Спадщина і сучасність” (8–10 жовтня, м. Устка, Польща).

⁵ *Гаврилюк О.* Депортації українців на Волинь та поляків з Волині у повоєнні роки (навчально-методичні матеріали на допомогу вчителів при вивченні тем з новітньої історії України та Польщі 1945 – середина 50-х років) / О. Гаврилюк // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – Вип. 1. – С. 148–152.

⁶ *Кабачій Р.* Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945–1948 рр.) / Р. Кабачій // Український альманах. – Варшава, 2005. – С. 157–166; *Савич Р.* Переселення українців з Польщі до УРСР (на матеріалах Волинської області) / Р. Савич, З. Савич // Волинь у Другій світовій війні: 36 наукових та публіцистичних статей / [упоряд. М. Кучерепа]. – Луцьк, 2005. – С. 156–159.

⁷ *Надольська В.* Друга світова війна і доля національних меншин Волині / В. Надольська // Волинь у Другій світовій війні: 36 наукових та публіцистичних статей. – С. 84–86; *Сергійчук В.* Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках / В. Сергійчук. – Київ, 1999. – 192 с.; *Його ж.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – Київ, 2003. – 576 с.

Як відомо, міждержавне переміщення українців і поляків прикордоння започаткувала угода “Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території України”, укладена між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) 9 вересня 1944 р. у місті Люблін⁸. Державні зусилля були спрямовані на те, щоб якнайшвидше ліквідувати диспропорцію між новим політичним і етнічним кордонами. Однак попри певний досвід проведення масових акцій з переселення, ідеологічну і морально-психологічну готовність до цього лідерів ЦК КП (б)У, РНК УРСР та місцевих партійно-радянських органів, одночасно перемістити разом з майном і худобою та облаштувати на нових місцях таку велику кількість людей було надзвичайно складним завданням. Уряд Радянського Союзу, який поклав на уряд УРСР та ПКНВ відповідальність за виконання домовленостей між Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом і В. Черчиллем на Тегеранській конференції (1943), очевидно, мав інші сподівання щодо переміщення населення.

Для організації прийому і контролю за розселенням українського населення, що мало переселятися з Польщі на територію Волинської області, 13 жовтня 1944 р. при обласному виконавчому комітеті було створено спеціальний відділ. 20 лютого 1945 р. його реорганізовано, очолив групу з трьох службовців Володимир Маєвський⁹. Ця група також мала допомагати Представникам Уряду УРСР з евакуації польського населення на територію Польщі¹⁰. Прийомом і розселенням прибулих із Польщі українців займалися місцеві органи влади – голови райвиконкомів та селищних рад.

Міграційний рух українців, переселених із Польщі, у Волинській області мав три суттєві особливості. По-перше, їх переселення відбувалося одночасно безпосередньо з Польщі, із південно-східних та частково західних областей України, а також усередині області. При цьому перша категорія переселенців прибувала в організованому (плановому) порядку, а інші здебільшого мігрували самовільно. По-друге, плани їх розселення в області узгоджувалися з часом виселення польських громадян та кількістю житлових будинків, які вони мали звільнити. Волинську область на початку акцій переселення не розглядали як місцевість для поселення українців з Польщі. Передбачено це лише за третім і четвертим планами. По-третє, кількість переселенців, які мали оселятися на Волині, коригували щонайменше чотири рази. Причин тому було кілька: стратегічна та господарська доцільність, масовий зворотний рух на Волинь переселенців із Польщі, раніше розселених у південно-східних та інших областях України, примусове виселення поляків із західних областей тощо.

Перша партія “евакуйованих” українців з Польщі була відправлена в область не раніше 28 листопада 1944 р. 8 родин (44 осіб) мешканців Грубешівського повіту прибули на Волинь тільки 1–3 грудня 1944 р.¹¹.

⁸ Українська РСР у міжнародних відносинах, міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945–1957). – Київ, 1959. – С. 193–199.

⁹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-929. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 10.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДА-ВОУ). – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 22.

¹¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264. – Арк. 97.

Зауважимо, що спершу українські родини переважно погоджувалися переселятися у південні області України. Наприклад, серед 7745 родин, у складі яких було 29857 осіб мешканців Холмського повіту, що подали заяви про переселення, хотіли виїхати в Запорізьку область – 2199 родин, у Дніпропетровську – 1818, Одеську – 1144, Херсонську – 1233, Миколаївську – 614, у західні області значно менше: Рівненську – 522, Волинську – 209, Львівську – 30, Тернопільську – 15, Дрогобицьку – 1¹². На 1 грудня 1944 р. подали заяви на виїзд у південно-східні області України 26618 господарств, у західні – тільки 3480, з них найбільше у Волинську область – 1430¹³.

Своє бажання переселитися вглиб території України (“жити подаль від кордону”) вони мотивували невпевненістю в постійності чинних кордонів¹⁴. Пригадували етнічні образи і страх, посилені національною політикою Польщі у міжвоєнний період та міжнаціональним протистоянням у період війни, втрату рідних, односельців та майна. Цьому також сприяла агітація радянського уряду, що популяризував для поселення південні області. Зруйнована війною Україна не була готова до відповідного господарсько-побутового влаштування людей.

Кількість “бажаючих” переїхати у Волинську область зростала. Якщо на початку акції подали заяви про “евакуацію” 316 родин, у складі 1055 осіб¹⁵, у середині процесу їх кількість відповідно збільшилася до 5165 (17030), а на завершальному етапі вона зросла до 6545 родин або 22549 осіб¹⁶. За цими показниками Волинська область займала четверте місце серед усіх західних областей України.

Планування було орієнтовним. У зв’язку з цим показники постійно уточнювали та змінювали: 1752 господарства (родини)¹⁷, “2000 родин для розселення в окремих будинках та до 10 тис. родин для позселення з іншими родинами”¹⁸, 5500¹⁹ і врешті 8200 родин, з них у Луцьку було заплановано розселити 1500 родин²⁰.

Динаміку прибуття українців безпосередньо з Польщі протягом 1944–1946 рр. та їх розселення на території Волинської області наведено у таблиці:

¹² ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 35. – Арк. 142.

¹³ Депортації: Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / [упор. Ю. Сливка, І. Білас, В. Голяк, М. Ковальчук]. – Львів, 1996. – Т. 1: 1939–1945 рр. – С. 367.

¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264. – Арк. 261.

¹⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN). – Zesp. Generalny Pełnomocznik Rządu R. P. do spraw repatriacji, Mf.1182/2. – Sign. 2. – S. 261.

¹⁶ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава; Київ, 2000. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – С. 660, 894.

¹⁷ ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10.

¹⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 2. – Арк. 121.

¹⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11.

²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 793. – Арк. 37.

Таблиця 1

**Динаміка переселення українців з Польщі на територію Волинської області
(1944–1946 рр.)***

Фактично переселено	Станом на										
	1944 р.		1945 р.						1946 р.		
	1.12 ¹	26.12 ²	1.02 ³	15.05 ⁴	1.07 ⁵	1.09 ⁵	1.12 ⁵	15.12 ⁵	1.02 ⁵	31.09 ⁶	24.10 ⁷
родин	31	123	224	636	3778	4435	4895	4902	4944	6498	6816
у них осіб	102	–	756	2140	13600	15635	16581	16599	16784	22346	25159

* Складено за: ¹ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264. – Арк. 259; ²Депортації: Західні землі України... – Т. 1. – С. 391; ³ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264. – Арк. 119; ⁴ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1467. – Арк. 370; ⁵ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 28. – Арк. 33–38; ⁶Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 139. – Л. 300; ⁷ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 61. – Арк. 22.

Переселені прибували двома видами транспорту: гужовим (кіньми, волами) і залізничним. Тих, що добралися на возах, розселили в Цуманському, Ковельському, Оликському, Сенкевичевському, Теремнівському, Колківському районах (на 1 лютого 1945 р. 762 родини в складі 3184 осіб)²¹. Тих, що прибували залізничним транспортом, розселяли практично у всіх районах області (26), а також містах Володимир-Волинську, Ковелі й Луцьку²². У містах оселялися службовці і робітники. Під час розселення селян брали до уваги райони з достатньою кількістю угідь та вільними будинками, залишених поляками. Якщо вільних осель не було, переселенців поселляли в колишні німецькі колонії чи покинуті господарями будинки, а також у комунальних квартирах та найбільше в місцевих мешканців. Розподіляючи переселенців по селах, місцеві органи влади переважно задовольняли прохання переселених і поселляли їх разом. Найбільш компактно розмістили українців із Польщі у 10 районах: Берестечківському, Ковельському і Теремнівському (по 200 родин), Голобському, Горохівському, Торчинському – по 300, Ківерцівському, Луцькому, Рожищанському, Сенкевичевському – по 500.

У переселенців, що прибули на Волинь, виникало багато побутових проблем. Передусім не вистачало житла. Зазначимо, що у Волинську область прибуло із Польщі (за рахунок самовільно переселених) у два з лишнім рази більше українських родин, ніж було залишено будинків польськими господарями²³. Останні залишили тільки 5106 житлових будинків, виїхало 20952 родини, зокрема в селах 3602, у містах і райцентрах – 1504²⁴. Четверта частина з усіх залишених будинків у сільській місцевості (815) відійшла до 50-ти кілометрової прикордонної смуги, де було заборонено поселяти переселенців²⁵. Ці будинки були розібрані й частково

²¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 2. – Арк. 87.

²² ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 15.

²³ ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 483.

²⁴ ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 15.

²⁵ Там само.

використані для будівництва нових або як паливо. Залишилось у селах 2787 будинків, які були передані переселенцям із Польщі У райцентрах переселеним передано всього 91 будинок. На 15 травня 1947 р. польські будинки в райцентрах і селах отримали всього 2878 родин. Будівництво нового житла затримувалося. Не вистачало матеріалів та фахівців. Тому багато переселенців жили в непристосованих до зими квартирах, сараях, землянках²⁶.

Зауважимо також, що Волинська область вирізнялася серед інших адміністративних територій України щодо забезпечення землею переселенців. Граничні норми землекористування складала тут до 10 га на один селянський двір (за нормами 1939 р.), за винятком Головнянського, Заболотівського, Камінь-Каширського, Маневичевського, Ратнівського, Старовижівського і Шацького районів, де було встановлено максимальні норми – до 15 га²⁷. Прибулі в область родини переважно займалися сільським господарством.

Мабуть, саме це спричинило стихійний зворотний рух українців із південно-східних областей. У Польщі їм виділяли по 5 і більше гектарів землі, а в степових областях вони отримали щонайбільше 1 га. То ж у вересні 1946 р. у Волинській області вже мешкало 5323 родини у складі 19663 особи (див. табл. 2), які самовільно прибули з інших областей України:

Таблиця 2

Кількість родин переселених з Польщі українців, що самовільно прибули у Волинську область з інших областей України (станом на 15 вересня 1946 р.)*

Найменування областей	К-сть родин	К-сть осіб	Найменування областей	К-сть родин	К-сть осіб
Одеська	1107	4293	Вінницька	2	9
Запорізька	1216	4626	Кіровоградська	27	104
Миколаївська	742	2617	Станіславська (сучасна Івано-Франківська)	3	9
Херсонська	871	3171	Сумська	18	70
Дніпропетровська	962	3620	Харківська	8	33
Полтавська	222	789	Житомирська	2	5
Сталінська (сучасна Донецька)	77	286	Тернопільська	4	10
Ворошиловградська (сучасна Луганська)	6	14	Чернігівська	1	5
Львівська	1	–	Разом:	5323	19663

*ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 48–49.

²⁶ ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 49–51.

²⁷ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 56. – Арк. 7 зв.

Здолавши важку дорогу, прибулі в область самостійно розшукували місця для поселення або шукали прихистку в родичів і знайомих. Вони опинилися в надзвичайно скрутному становищі. Голова Волинського обласного суспільно-культурного товариства “Холмщина” Микола Онуфрійчук згадував: “У ту непросту повоєнну пору допомагала нам вижити велика працьовитість і скрупульозна ощадність наших батьків...”²⁸.

Окрім проблем економічних, виникало й чимало соціальних. Наплив переселенців дошкуляв місцевим мешканцям. Нерідко між ними виникали непорозуміння. Хоча в область приїхало на 20 тис. населення менше, ніж виїхало.

Внутрішнє регіональне мігрування було незначним. Зокрема, із Станіславської (сучасна Івано-Франківська) області переїхало на Волинь тільки 10 родин у складі 35 осіб, із Львівської області відповідно 4 (13)²⁹. Прикметно, що самовільних зворотних міграцій з Волинської області практично не було. Тільки деякі родини, що проживали в селах чи районах, переселялися в межах області в пошуках кращих осель землі в організованому порядку.

Упродовж двох років (1944–1946), протягом яких відбувалася “евакуація”, на Волинь переїхало 12139 українських родин. Це були вихідці переважно п’яти повітів – Грубешівського, Холмського, Томашівського, Володавського і Білгорайського (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Кількість українських родин, що прибули із Польщі у Волинську область (станом на 7.10.1946 р.)*

Назва району	К-сть родин (госп.)	Назва району	К-сть родин (госп.)	Назва району	К-сть родин (госп.)	Назва району	К-сть родин
Холмський	1929	Красноставський	96	Білостоцький	17	Ланцутівський	33
Грубешівський	5984	Біло-Підляський	129	Бельський	25	Дублінський	1
Томашівський	1258	Вишневецький	8	Верещинський	3	Мукачівський	52
Володавський	1467	Потуржинський	20	Мозичевський	1	Ярославський	231
Білгорайський	427	Глинянський	3	Яновський	171	Верховецький	6
Замостєвський	268	Любаргівський	8	Радомський	2	УСЬОГО	12139

*ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 57.

²⁸ Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов’язана з Волиню / М. Онуфрійчук. – Луцьк, 2005. – С. 87.

²⁹ ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7.

Переселені привезли з собою 5115 коней, 6904 голови великої рогатої худоби, 4124 овець і кіз, 4266 свиней³⁰. Звичайно, ця кількість була значно меншою за вивезену польськими господарями, зважаючи на меншу кількість прибулих. Та все ж статистика спростовує деякі закиди, що переселені були “вбогими зайдами”, які тільки чинили тиск на соціальну інфраструктуру області.

Одночасно з прибуттям українського населення з Польщі та їх розселенням на Волині з 15 жовтня 1944 р. почався процес переміщення поляків на територію Польщі. Цим питанням займалися Головний Представник уряду УРСР А. Цоколь і Головний Уповноважений ПКНВ з евакуації польських громадян із території УРСР у Польщу В. Вольський, які перебували в Луцьку. На території Волинської області переселенням польського населення опікувалися три районні представництва – Луцьке, Ковельське і Володимир-Волинське³¹.

Зауважимо, що до війни у Волинському воєводстві проживало 346,6 осіб, яких відповідно до перепису населення 1931 р., ідентифікували за релігійною приналежністю і мовою як поляків (українці склали 1426,9 осіб)³². На момент “евакуації” у Волинській області проживало 68110 поляків (22152 родини)³³. Зрозуміло, що переселити таку велику кількість людей постійного проживання було надзвичайно складно.

Головний Представник Уряду УРСР, що прибув до Луцька з апаратом співробітників, 10 жовтня 1944 р. відразу зіштовхнувся з величезними труднощами об’єктивного та суб’єктивного характеру, що унеможлилювали швидку реалізацію плану переселення. Майже місяць апаратники працювали без польської сторони. Незважаючи на те, що певна частина поляків прагнула швидше виїхати в Польщу (заяви від них про надання дозволу на переселення почали надходити на ім’я Сталіна та ПКНВ ще в серпні 1944 р.)³⁴, чимало з них негативно поставилися до цього заходу. Для багатьох ці терени справді були рідним краєм. Сподіваючись на відновлення Польщі в кордонах 1939 р., вони, як і українці, не хотіли переїжджати. Так, станом на 15 грудня 1944 р. по Луцькому районному представництву подали заяви на переселення 6536 польських родин, у яких було 20978 осіб, у Ковельському відповідно 3284 (10837) і Володимир-Волинському – 2540 (8384)³⁵. Тоді ж евакуювалося 646 родин, що разом склало 1759 осіб (прибуло на Волинь українських родин 126).

³⁰ Депортації: Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / [відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів, 1998. – Т. 2: 1946–1947 рр. – С. 178–179.

³¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 2.

³² Кучерена М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. / М. Кучерена // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2003. – Вип. 3. – С. 97.

³³ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 1.

³⁴ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – Київ, 2009. – С. 124–125.

³⁵ Депортації: Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / [відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів, 1996. – Т. 1: 1939–1945 рр. – С. 374.

Польська сторона зволікала з переселенням, надзвичайно потужним був тиск еміграційного уряду та підпільних польських формувань, які закликали не покидати ці землі. Стримувало поляків і повоєнне зубожіння країни. У численних листах військовослужбовці радили своїм рідним не зніматися з “насадженого місця”: “Тут для вас життя буде важким. Стільки хліба, скільки ти маєш, не має і найкращий господар”³⁶.

При цьому “розважливі польські обивателі” не виказували намірів чинити організований силовий спротив “евакуації”, вони ухилялися від переселення. Своє зволікання мотивували бажанням закінчити збір урожаю та краще підготуватися до життя на нових місцях, наближенням зимових холодів, очікуванням повернення рідних із армії чи зі східних республік СРСР, куди вони були депортовані у 1940–1941 рр. Деякі з них тільки подавали заяви, але не готувалися до виїзду, “вагалися”³⁷. Чимало зареєстрованих зверталися до комісії з проханням вилучити їх зі списків переселенців і дозволити подальше проживання в СРСР³⁸. Тож настрої польських громадян щодо переселення були різними.

Позиція офіційної влади також була суперечливою. Хоча ПКНВ дав згоду на евакуацію поляків, він спершу свідомо гальмував її. Мабуть його керівники, сподівалися, що рішення про радянсько-польський кордон буде скасовано на повоєнній конференції. Окрім цього, вони не хотіли заселяти прикордонні східні терени поляками із західної України, а північно-західна частина території ще не була звільнена від фашистської окупації. На вимогу української сторони розпочати вивозити населення заступник Головного Уповноваженого ПКНВ капітан Станіслав Пізло відповів: “У нас маленька територія і немає можливості розселити евакуйоване населення. У місті Любліні та Перемишлі взагалі приймати не будемо, немає площі. Коли будуть вивезені українці, тоді ми вивеземо поляків”³⁹. Працівники апарату всіляко стримували швидкий наплив мігрантів, обмежували їх прийом мотивуючи тим, що Польща буде приймати лише тих, “у кого є де розміститися”, вимагали, щоб на евакуаційних листах стояли позначки про наявність у них у Польщі родичів і знайомих⁴⁰. Це викликало в переселенців обурення.

Найбільше непорозуміння між українською і польською сторонами виникало щодо транспортування. Радянський/український уряди, що прискорювали переселення і діяли за принципом “зібрався – виїжджай”, дратувала поведінка В. Вольського, який забороняв перевозити людей на відкритих платформах, вимагав перевозити їх тільки в закритих вагонах за будь-якої погоди⁴¹.

Виселення польського населення також стримував потужний опір польських підпільних організацій, які не тільки “дали команду населенню” не

³⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 892. – Арк. 173.

³⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 239–240.

³⁸ Там само. – Арк. 49.

³⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1 с. – Т. 2. – Спр. 112. – Арк. 11.

⁴⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 71.

⁴¹ Там само. – Арк. 232–238.

виїжджати в Польщу⁴², але й переслідували осіб, що підтримували ПКНВ і працівників комісії з переселення, підпалювали вагони, які виділено для евакуації та приміщення комісій із переселення⁴³, встановлювали контакти з їх членами і, діючи через них, відмовляли селян від виїзду. Наприклад, один із працівників Володимир-Волинського райпредставництва на запити осіб, які зверталися у комісію з питань переселення, відповідав: “Ми в комісії, і повинні говорити полякам, щоб вони записувалися на виїзд. Але було б краще, якби усі поляки сиділи на місцях і не виїжджали за Буг”⁴⁴.

Органи УНКВС та УНКДБ у Волинській області присікали такі вчинки. Заарештовано трьох і відсторонено від роботи двох працівників польських райпредставництв у Луцьку⁴⁵. Перешкоджали вони й спробам знайти порозуміння у цьому питанні праворадикальним рухом обох сторін.

Переселення поляків відбувалося швидше після Кримської конференції. 13 лютого 1945 р. РМП з виконання угод постановила переселяти населення, незважаючи на зимову пору року⁴⁶. Навесні тиск на польське населення посилювався. Уряд УРСР поставив перед родинами, що проживали в сільській місцевості, умову виїхати у Польщу у двотижневий термін (до 20 квітня 1945 р.), зважаючи на транспортні можливості, або засіяти свої поля. В іншому випадку їх позбавляли права на отримання посівів за місцем поселення у Польщі⁴⁷.

Корінний переломом у масовому переселенні поляків наступив після закінчення війни, підписання серпневої угоди про дружбу і співробітництво між СРСР і Польщею, а також нанесення оперативно-чекістських ударів по польському підпіллю⁴⁸. Комісії ледве справлялися з обліком майна⁴⁹. Зафіксовано численні недоліки у роботі комісії: незаконно оформляли евакуаційні документи, допускали плутанину в обліку населення⁵⁰ тощо. Остаточного переселення було завершено 18 грудня 1946 р. (дата укладення акту)⁵¹. Загальну динаміку процесу у Волинській області відображено в таблиці 4.

⁴² Депортації: Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Т. 1: 1939–1945 рр. – С. 375.

⁴³ Там само. – С. 633.

⁴⁴ Там само. – С. 377.

⁴⁵ Депортації: Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Т. 1: 1939–1945 рр. – С. 377.

⁴⁶ AAN, Zesp. Generalny Pełnomocnik Rządu R.P. do spraw repatriacji (39 A4). – Sygn. 3. – S. 3.

⁴⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 88.

⁴⁸ Депортації: Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Т. 1: 1939–1945 рр. – С. 633.

⁴⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 88.

⁵⁰ Депортації: Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Т. 1: 1939–1945 рр. – С. 635.

⁵¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 1.

Таблиця 4

**Динаміка переселення поляків із Волинської області на територію Польщі
(1944–1946 рр.)***

Фактично переселено	Станом на										
	1944 р. 1945 р.	1945 р.						1946 р.			
	15.12 ¹	15.02 ¹	10.03 ¹	20.04 ¹	10.06 ¹	10.08 ¹	1.10 ¹	1.01 ¹	1.04 ¹	1.09 ²	18.12 ³
родин	646	4871	6478	8634	14853	19936	20366	20405	20713	20867	20952
в них осіб	1759	14965	19766	24719	52492	62343	63256	63695	64536	64798	64946

* ¹ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1с. – Т. 2. – Спр. 112. – Арк. 45, 70 зв., 79, 102 зв., 122, 132, 142, 169, 184; ²Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. – Т. 2.– С. 904; ³ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 1.

Із 67985 осіб (22152 родини), що подали заяви про евакуацію у Польщу, переселилося відповідно – 64946 (20952)⁵². Вони вивезли з собою 8911 коней, 10933 великої рогатої худоби, 2877 свиней, 3133 овець і кіз та 42 бджолосімей. Разом з тим 21568 осіб або 8069 польських родин відмовилися евакуюватися⁵³. Переважно це були змішані родини.

Аналіз міждержавного переміщення населення прикордонних областей свідчить про те, що вибуло польського населення більше, аніж прибуло українців із Польщі (виїхало за межі країни на 20224 особи або 8813 родин більше, ніж приїхало). Польське населення залишало цю територію неохоче. Їх виселення стало можливим тільки внаслідок неухильного виконання українською та польською сторонами міжнародних домовленостей. Масове переселення поляків не тільки суттєво змінило етнічне обличчя краю, але й небезпечно оголило кордон. Волинська область набувала статусу слабозаселеної. Державі необхідно було якомога швидше усунути демографічну диспропорцію, що виникла внаслідок масових переміщень, депортації значної кількості українських родин до Сибіру та втрати населення в ході Другої світової війни.

Вивчення міграційних процесів на українсько-польському прикордонні наприкінці Другої світової війни та повоєнного устрою світу є, без сумніву, важливе не тільки з метою об'єктивного висвітлення регіональної, але й національних історій сусідніх європейських країн.

⁵² ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 11.

⁵³ Там само.